

Analysis of the Principle of Self-Sufficiency in the Arena of Economic Authority, Based on the Qur'ānic Thought of Martyr Grand Ayatollah Khamenei

Sayyid Askari Fahim Alavi¹, Mohammad Fakouri², Mohammad Afzali³

¹ PhD., Student, Department of Qur'ān and Sciences, Al-Mustafa International University, Qom, Iran
(Corresponding Author), a.fahimalavi@gmail.com

² Level 4, Department of Qur'ān and Humanities, Qom Seminary, Qom, Iran. mfakoori1370@chmail.ir

³ PhD., Student, Department of Qur'ān and Sciences, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
mohammadafzali1394@gmail.com

Abstract

Economics, as one of the most important pillars of national authority and the political-cultural independence of societies, has always been at the center of attention in Islamic thought. In the intellectual paradigm of Islam, economics is not merely a material and technical arena, but rather a strategic domain for the realization of justice, the preservation of human dignity, and the safeguarding of the independence of the Islamic nation (Ummah). One of the key concepts in this paradigm is the "principle of self-sufficiency"; a principle that has a deep root in Qur'ānic teachings and has been continuously emphasized in the political-economic thought of Martyr Grand Ayatollah Khamenei as one of the main pillars of the economic authority of the Islamic Republic of Iran. Nonetheless, despite the repeated proposition of the concept of self-sufficiency in the statements and macro-policies of the system, superficial, reductionist, or merely sloganeering interpretations of this principle still exist, which have impeded a precise understanding of its position within the model of Islamic and resistance economics. The main problem of the current research is what the nature of the "principle of self-sufficiency" is in the Qur'ānic thought and the leadership of the Islamic Revolution, and how it can be elucidated as a fundamental component in the formation of economic authority? In other words, the present research seeks to answer the question of whether self-sufficiency merely means domestic production and the reduction of imports, or if it possesses a deeper, multidimensional, and civilizational concept intertwined with the independence, dignity ('Izzah), resistance, and sustainable progress of the Islamic society? Furthermore, the question arises as to how the relationship between self-sufficiency and international economic interaction, scientific progress, and social justice is defined in the intellectual paradigm of the Supreme Leader? The main objective of the research is to elucidate the position and function of the principle

Cite this article: Fahim Alavi, S.A., Fakouri, M. & Afzali, M. (2026). Analysis of the Principle of Self-Sufficiency in the Arena of Economic Authority, Based on the Qur'ānic Thought of Martyr Grand Ayatollah Khamenei. *Islamic Governance Studies*, 2(1), p. 111-132. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73143.1042>

Received: 2025-08-13 ; **Revised:** 2025-10-05 ; **Accepted:** 2025-10-24 ; **Published online:** 2026-03-30

Type of article: Research Article
<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy
©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

of self-sufficiency in the realization of economic authority based on the Qur'ānic thought of the Supreme Leader. In this regard, the present research endeavors to present a coherent and strategic framework of this principle by extracting the Qur'ānic foundations of self-sufficiency and analyzing the statements and directives of the Leader of the Revolution. The research method is descriptive-analytical with a Qur'ānic-discursive approach. The research data have been collected through library research, the examination of the verses of the Noble Qur'ān, the analysis of key concepts related to independence, dignity ('Izzah), economic solidity (Qawām), and the negation of domination, as well as the content analysis of statements, messages, and upstream documents issued by the Supreme Leader. In this research, the discourse analysis method has been utilized to discover the main components of the Leader's economic thought and the manner of its connection with Qur'ānic foundations. Moreover, policy documents related to resistance economics, as the objective manifestation of this thought, have been subjected to comparative examination. The research findings indicate that the principle of self-sufficiency in Qur'ānic thought is rooted in concepts such as the "negation of the path of domination" (Nafy al-Sabīl), the "dignity of the believers" ('Izzat al-Mu'minīn), the "solidity of the Islamic nation" (Qawām al-Ummah al-Islāmiyah), and "independence from the disbelievers" (Istighnā' 'an al-Kuffār). The Noble Qur'ān, by emphasizing the non-submissiveness to domination of the believers and the necessity of reliance on internal capacities, delineates the theoretical foundation of self-sufficiency as a condition for preserving the identity and independence of the Islamic society. This principle, in the Qur'ānic perspective, pertains to the capability to supply basic needs, the preservation of decision-making autonomy, and the prevention of paralyzing dependencies, not economic isolation or severing ties with the world. The analysis of the statements of the Supreme Leader shows that he considers self-sufficiency to be one of the pillars of economic authority and national security, introducing it as a necessary condition for resistance against foreign pressures, sanctions, and the system of domination. From his perspective, an economy that is dependent in its strategic needs will inevitably suffer from passivity and retreat in the arenas of politics and culture as well. On this very basis, self-sufficiency in areas such as food security, energy, strategic technologies, and knowledge-based production holds a special place in the economic thought of the Leader. The findings also demonstrate that self-sufficiency in the intellectual paradigm of the Supreme Leader is a dynamic and intelligent concept that does not conflict with constructive and active interaction with the global economy. While opposing dependency and a consumption-oriented economy, he emphasizes "dignified interaction" and "active presence in global markets." Therefore, the desired self-sufficiency does not mean absolute autarky, but rather possessing the power of choice, bargaining, and independent decision-making in international economic relations. Among the other findings of the research is the deep bond between self-sufficiency and economic justice. In the Qur'ānic thought of the Leader, self-sufficiency is realized when domestic capacities, especially human resources, are utilized in a just and efficient manner, and economic structures are placed at the service of poverty eradication, inequality reduction, and the empowerment of vulnerable strata. Within this framework, resistance economics, as the executive model of self-sufficiency, plays a key role in the realization of economic authority. In conclusion, the present research demonstrates that the principle of self-

sufficiency, in the Qur'ānic thought of the Supreme Leader, is a fundamental, identity-bearing, and civilization-building strategy, the realization of which is considered a necessary condition for the economic authority, political independence, and sustainable progress of the Islamic society. The re-understanding and operationalization of this principle can pave the path to achieving a resilient, dynamic, and dignified economy in the Islamic Republic of Iran.

Keywords: Self-Sufficiency, Economic Authority, Ayatollah Khamenei, Islamic Economics.

تحليل مبدأ الاكتفاء الذاتي في ساحة الاقتدار الاقتصادي، بناءً على الفكر القرآني للشهيد آية الله العظمى خامنئي

السيد عسكري فهيم علوي^١، محمد فکوري^٢، محمد أفضلي^٣

^١ طالب دكتوراه، قسم القرآن والعلوم، جامعة المصطفى (ص) العالمية، قم، إيران (المؤلف المسؤول)، a.fahimalavi@gmail.com
^٢ المستوى الرابع، قسم القرآن والعلوم الإنسانية، حوزة قم العلمية، قم، إيران. mfakoori1370@chmail.ir
^٣ طالب دكتوراه، قسم القرآن والعلوم، جامعة المصطفى (ص) العالمية، قم، إيران. mohammadafzali1394@gmail.com

المخلص

طالما كان الاقتصاد، بوصفه أحد أهم أركان الاقتدار الوطني والاستقلال السياسي-الثقافي للمجتمعات، في بؤرة اهتمام الفكر الإسلامي. وفي المنظومة الفكرية للإسلام، لا يُعدّ الاقتصاد مجرد ساحة مادية وتقنية، بل يُعتبر ميداناً استراتيجياً لتحقيق العدالة، وحفظ الكرامة الإنسانية، وصيانة استقلال الأمة الإسلامية. ومن المفاهيم الرئيسية في هذه المنظومة، «مبدأ الاكتفاء الذاتي»، وهو مبدأ ذو جذور عميقة في التعاليم القرآنية، وقد تم التأكيد عليه باستمرار في الفكر السياسي-الاقتصادي للشهيد آية الله العظمى خامنئي بوصفه أحد الأعمدة الأساسية للاقتدار الاقتصادي للجمهورية الإسلامية الإيرانية. ومع ذلك، وعلى الرغم من الطرح المتكرر لمفهوم الاكتفاء الذاتي في خطابات وسياسات النظام الكلية، لا تزال هناك استنتاجات سطحية، أو اختزالية، أو مجرد شعاراتية لهذا المبدأ، مما حال دون الفهم الدقيق لمكانته في نموذج الاقتصاد الإسلامي والمقاوم، وتكمن المشكلة الأساسية للبحث الحالي في ماهية «مبدأ الاكتفاء الذاتي» في الفكر القرآني و[فكر] قيادة الثورة الإسلامية، وكيف يمكن تمييزه بوصفه مكوناً أساسياً في بلورة الاقتدار الاقتصادي؟ وبعبارة أخرى، يسعى البحث الحالي للإجابة عن التساؤل المتمثل في: هل الاكتفاء الذاتي يعني مجرد الإنتاج المحلي والحد من الواردات، أم أنه يمتلك مفهوماً أعمق، ومتعدد الأبعاد، وحضارياً يرتبط بالاستقلال، والعزة، والمقاومة، والتقدم المستدام للمجتمع الإسلامي؟ كذلك يُطرح هذا التساؤل حول كيفية تعريف علاقة الاكتفاء الذاتي مع التفاعل الاقتصادي الدولي، والتقدم العلمي، والعدالة الاجتماعية في المنظومة الفكرية لقائد الثورة المعظم؟ والهدف الرئيسي من البحث هو تبيين مكانة ووظيفة مبدأ الاكتفاء الذاتي في تحقيق الاقتدار الاقتصادي بناءً على الفكر القرآني لقائد الثورة المعظم. وفي هذا الصدد، يحاول البحث الحالي، من خلال استخراج المباني القرآنية للاكتفاء الذاتي وتحليل خطابات وتوجيهات قائد الثورة، تقديم إطار منسجم واستراتيجي لهذا المبدأ. ومنهج البحث هو المنهج الوصفي- التحليلي بمقاربة قرآنية-خطابية. وجمعت بيانات البحث من خلال الدراسة المكتبية، ودراسة آيات القرآن الكريم، وتحليل المفاهيم الرئيسية المرتبطة بالاستقلال، والعزة، والقوام الاقتصادي، ونفي الهيمنة، فضلاً عن تحليل محتوى الخطابات، والرسائل، والوثائق العليا

استناداً إلى هذه المقالة: فهيم علوي، السيد عسكري؛ فکوري، محمد؛ أفضلي، محمد (٢٠٢٤). تحليل مبدأ الاكتفاء الذاتي في ساحة الاقتدار الاقتصادي، بناءً على الفكر القرآني للشهيد آية الله العظمى خامنئي. دراسات الحكومة الإسلامية، ١٢(١)، ص ١١١-١٣٢.

<https://doi.org/10.22081/jislamicog.2026.73143.1042>

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٥/٠٨/١٣؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٥/١٠/٠٥؛ تاريخ القبول: ٢٤/١٠/٢٥؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٤/٠٣/٢٤

<https://jislamicog.isva.ac.ir>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

الصادرة عن قائد الثورة المعظم. وفي هذا البحث، استُخدم منهج تحليل الخطاب لاكتشاف المكونات الأساسية للفكر الاقتصادي للقائد، وكيفية ارتباطه بالمباني القرآنية. كما خضعت الوثائق السياسية المرتبطة بالاقتصاد المقاوم، بوصفها التجلي العيني لهذا الفكر، لدراسة مقارنة. وتُظهر نتائج البحث أن مبدأ الاكتفاء الذاتي في الفكر القرآني يضرب بجذوره في مفاهيم مثل «نفي السبيل»، و«عزة المؤمنين»، و«قوام الأمة الإسلامية»، و«الاستغناء عن الكفار». ويرسم القرآن الكريم، من خلال التأكيد على عدم خضوع المؤمنين للهيمنة وضرورة الاعتماد على الطاقات الداخلية، الأساس النظري للاكتفاء الذاتي بوصفه شرطاً لحفظ هوية واستقلال المجتمع الإسلامي. وهذا المبدأ، في الرؤية القرآنية، ناظر إلى القدرة على تأمين الاحتياجات الأساسية، وحفظ حرية اتخاذ القرار، والحيلولة دون التبعيات المسببة للشلل، وليس الانعزال الاقتصادي أو قطع الارتباط مع العالم. ويظهر تحليل خطابات قائد الثورة المعظم أنه يعتبر الاكتفاء الذاتي أحد أركان الاقتدار الاقتصادي والأمن القومي، ويقدمه كشرط لازم للمقاومة في مواجهة الضغوط الخارجية، والعقوبات، ونظام الهيمنة. ومن منظوره، فإن الاقتصاد الذي يكون تابِعاً في احتياجاته الاستراتيجية، سيُصاب لا محالة بالانفعال والتراجع في الساحة السياسية والثقافية أيضاً. وبناءً على ذلك، يحظى الاكتفاء الذاتي في مجالات نظير الأمن الغذائي، والطاقة، والتقنيات الاستراتيجية، والإنتاج القائم على المعرفة، بمكانة خاصة في الفكر الاقتصادي للقائد. وتُظهر النتائج أيضاً أن الاكتفاء الذاتي في المنظومة الفكرية لقائد الثورة المعظم، هو مفهوم ديناميكي وذكي لا يتعارض مع التفاعل البناء والنشط مع الاقتصاد العالمي. وهو، إلى جانب معارضته للتبعية والاقتصاد المتمحور حول الاستهلاك، يؤكد على «التفاعل المشفوع بالعزة» و«الحضور الفعال في الأسواق العالمية». ومن هذا المنطلق، لا يعني الاكتفاء الذاتي المنشود، الاكتفاء الذاتي المطلق، بل يعني التمتع بقوة الاختيار، والمساومة، واتخاذ القرار المستقل في العلاقات الاقتصادية الدولية. ومن النتائج الأخرى للبحث، الارتباط العميق بين الاكتفاء الذاتي والعدالة الاقتصادية. ففي الفكر القرآني للقائد، يتحقق الاكتفاء الذاتي عندما يتم توظيف الطاقات الداخلية، وخاصة الموارد البشرية، بصورة عادلة وفاعلة، وتُسخر البنى الاقتصادية لخدمة القضاء على الفقر، وتقليص انعدام المساواة، وتمكين الشرائح الضعيفة. وفي هذا الإطار، يؤدي الاقتصاد المقاوم، بوصفه النموذج التنفيذي للاكتفاء الذاتي، دوراً رئيسياً في تحقيق الاقتدار الاقتصادي. وفي المحصلة، يُظهر البحث الحالي أن مبدأ الاكتفاء الذاتي، في الفكر القرآني لقائد الثورة المعظم، يُعد استراتيجية تأسيسية، وهوية، وصناعة للحضارة، ويُعتبر تحقيقها شرطاً لازماً للاقتدار الاقتصادي، والاستقلال السياسي، والتقدم المستدام للمجتمع الإسلامي. ويمكن لإعادة فهم هذا المبدأ ووضعه موضع التنفيذ، أن يُمهّد مسار الوصول إلى اقتصاد مقاوم، وديناميكي، وعزيز في الجمهورية الإسلامية الإيرانية.

الكلمات المفتاحية: الاكتفاء الذاتي، الاقتدار الاقتصادي، آية الله خامنئي، الاقتصاد الإسلامي.

تحلیل اصل خودکفایی در عرصه اقتدار اقتصادی، مبتنی بر اندیشه قرآنی شهید آیت الله العظمی خامنه‌ای

سید عسکری فهیم علوی^۱، محمد فکوری^۲، محمد افضل^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه قرآن و علوم، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران (نویسنده مسئول). a.fahimalavi@gmail.com

^۲ سطح ۴، گروه قرآن و علوم انسانی، حوزه علمیه قم، قم، ایران. mfakoori1370@chmail.ir

^۳ دانشجوی دکتری، گروه قرآن و علوم، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. mohammadafzali1394@gmail.com

چکیده

اصل خودکفایی در عرصه اقتصادی، به عنوان یکی از الزامات استقلال مسلمانان، در اندیشه قرآنی شهید آیت الله العظمی خامنه‌ای اهمیت ویژه‌ای دارد. این اصل نه تنها به تأمین نیازهای اقتصادی کشور کمک می‌کند، بلکه به تقویت عزت و اقتدار ملی نیز منجر می‌شود. در دنیای امروز، وابستگی اقتصادی به قدرت‌های بیگانه می‌تواند تهدیدی جدی برای استقلال و امنیت کشورها باشد. لذا، شناخت و تحلیل ابعاد خودکفایی در اقتصاد اسلامی ضروری است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی، اندیشه‌های قرآنی مقام معظم رهبری را در زمینه خودکفایی اقتصادی بررسی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که خودکفایی اقتصادی در سه حوزه اصلی تولید، توزیع و مصرف قابل بررسی است. در حوزه تولید، تأکید بر تقوا، امانتداری و بهره‌برداری بهینه از منابع طبیعی وجود دارد. در حوزه توزیع، عدالت و احسان به عنوان اصول کلیدی مطرح می‌شود. همچنین، در حوزه مصرف، پرهیز از اسراف و قناعت به عنوان عوامل مؤثر در حفظ عزت نفس و توانمندی اقتصادی افراد مورد تأکید قرار گرفته است. مقام معظم رهبری نیز با استناد به آیات قرآن، بر اهمیت این اصول تأکید کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: خودکفایی، اقتدار اقتصادی، آیت الله خامنه‌ای، اقتصاد اسلامی.

استناد به این مقاله: فهیم علوی، سید عسکری؛ فکوری، محمد؛ افضل، محمد (۱۴۰۵). تحلیل اصل خودکفایی در عرصه اقتدار اقتصادی، مبتنی بر اندیشه قرآنی شهید آیت الله العظمی خامنه‌ای. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، ۱۲(۱)، ص ۱۱۱-۱۳۲.

<https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73143.1042>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۲؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

اسلام به عنوان یک دین جامع، نظام‌های متنوعی از جمله نظام اقتصادی را دربرمی‌گیرد. یکی از اهداف اصلی نظام اقتصادی اسلام، دستیابی به اقتدار و عزت برای مسلمانان است که این امر تنها از طریق استقلال اقتصادی ممکن می‌شود. استقلال اقتصادی به معنای خودکفایی و تلاش برای تولید و تقویت قوای مختلف است. قرآن در آیه «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ» (انفال، ۶۰)، «در برابر آنها (دشمنان) آنچه توانایی دارید، از «نیرو» آماده سازید (و همچنین) اسب‌های ورزیده (برای میدان نبرد) تا به وسیله آن دشمن خدا و دشمن خویش را بترسانید و (همچنین) گروه دیگری غیر از اینها را که شما نمی‌شناسید و خدا می‌شناسد و هرچه در راه خدا (و تقویت بنیه دفاعی اسلام) انفاق کنید. به شما بازگردانده می‌شود و به شما ستم نخواهد شد»، به مسلمانان توصیه می‌کند که برای تقویت بنیه دفاعی و اقتصادی خود، از هر نوع نیرویی که در دسترس دارند، استفاده کنند. این استقلال اقتصادی زمینه‌ساز اقتدار مسلمانان خواهد بود. رهبر انقلاب اسلامی با الگوگیری از این آیه شریفه فرمودند: «اقتدار و آبروی کشور در خودکفایی است و باید نیازهای مهم کشور را خودمان تولید و تأمین کنیم» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۰۲/۲۰). حکمرانی قرآنی در اقتصاد بر پایه اصولی است که به تقویت استقلال اقتصادی و خودکفایی مسلمانان تأکید دارد. قرآن مجید به عنوان منبعی معتبر، نه تنها به جنبه‌های معنوی و اخلاقی زندگی توجه می‌کند، بلکه در عرصه‌های اقتصادی نیز راهکارهای عملی ارائه می‌دهد. این حکمرانی براساس عدالت، انصاف و توجه به نیازهای اجتماعی و اقتصادی مردم شکل می‌گیرد که در نهایت به پیشرفت و توسعه جامعه کمک می‌کند. بنابراین، نظام اقتصادی اسلام و حکمرانی قرآنی به گونه‌ای طراحی شده‌اند که به مسلمانان کمک می‌کنند تا به استقلال اقتصادی دست یابند و در برابر چالش‌های مختلف، اقتدار و عزت خود را حفظ کنند. بنابراین، با عنایت به آیه شریفه فوق و سخن رهبری می‌توان گفت که در عصر حاضر توان و اقتدار در عرصه‌هایی چون سیاسی، نظامی و فرهنگی تا حد زیادی در پرتو توان اقتصادی میسر است. بنابراین، تولید فکر و فن‌آوری کالاها و خدمات در مفهوم (اعداد قوه) نهفته بوده و نیل به عزت و اقتدار در سطح جهانی از اهداف اساسی تولید و اشتغال سرمایه‌گذاری‌ها در جامعه اسلامی به‌شمار می‌رود. البته هرچند اقتصاد کشور از زیرساخت‌ها و ظرفیت‌های خوبی برخوردار است، اما برای رسیدن به خودکفایی باید در زمینه اقتصاد، برنامه ویژه‌ای داشت. رهبری انقلاب با اشاره به همین مسئله فرمودند: «مشکلات اقتصادی و نداشتن برنامه اقتصادی علاوه بر اینکه به اعتبار هر کشوری لطمه وارد می‌کند، به دلیل آنکه مردم و طبقات ضعیف تحت فشار قرار می‌گیرند، زمینه‌ساز طمع دشمن نیز می‌شود. حل مسائل و مشکلات اقتصادی باید به‌طور جدی در دستور کار مسئولان قرار گیرد، درست است که در زمینه مسائل اقتصادی موانعی وجود دارد، ولی هیچ

بن‌بستی وجود ندارد» (خامنه‌ای، ۱۳۸۲/۰۵/۱۵). بنابراین، مسئله اصل خودکفائی از مسائل مهم در عرصه اقتدار اقتصادی به‌شمار می‌رود که با تحلیل درست آن می‌توان به اهمیت و ضرورت آن پی برد. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد است به تحلیل اصل خودکفائی در عرصه اقتدار اقتصادی، مبتنی بر اندیشه قرآنی رهبری پردازد.

۲. مفاهیم پژوهش

۲-۱. خودکفایی

خودکفایی^۱، در لغت به معنای «خودمختاری، استغناء، بی‌نیازی، خودبسندگی و مخالف نیازمندی است، یعنی کسی که عمل خود را از روی اختیار انجام می‌دهد، یا کسی که در کارهای خود مستبد و خودرأی است. همچنین ناحیه و کشوری که در کارهای داخلی خود استقلال گونه‌ای دارد را خودکفایی می‌گویند» (معین، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۴۵۳). «حالت و چگونگی خودکفا، خودبسندگی، برای انجام کاری کافی و بسنده بودن و نیازی به دیگری نداشته‌ن آمدن است (دهخدا ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۱۷۹). اما خودکفایی در علم اقتصاد یعنی «ملت و کشور، در تلاش اقتصادی خود، روی پای خود بایستد و به کسی احتیاج نداشته باشد. البته معنایش این نیست ملتی که استقلال اقتصادی دارد، با هیچ کس در دنیا دادوستد نمی‌کند» (عبادی، ۱۳۹۵، ص ۲۸۲). در کتاب «مکتب و نظام اقتصادی اسلام» آمده است: «مقصود از استقلال اقتصادی این است که جامعه بتواند نیازمندی‌های خود را در حد قابل قبولی از رفاه، تولید کند و در اداره امور اقتصادی نیازمند و متکی به دیگران نباشد، هرچند ترجیح دهد برخی از نیازهای اقتصادی خود را به دلیل هزینه‌ای پایین‌تر، یا هدفی دیگر از خارج از کشور تأمین نماید» (هادوی تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۸۳). مفهوم خودکفایی در نگاه رهبری شهید یعنی «کشور در مسائل حیاتی و اساسی باید خودکفا باشد. نه اینکه از دیگران بکلی بی‌نیاز باشد، نه؛ اما اگر به کسی یا کشوری، در چیزی احتیاج دارد، طوری روابطش را تنظیم کند که اگر خواست آن را به دست آورد، دچار مشکل نشود؛ او هم چیزی داشته باشد که مورد نیاز آن کشور است؛ خودکفایی یعنی این» (جمعی از محققین، ۱۳۹۲، ص ۲۵۴). بنابراین، خودکفایی به معنای تأمین نیازهای اساسی جامعه بدون وابستگی به دیگران است، اما این بدان معنا نیست که جامعه نمی‌تواند برخی کالاها را از خارج وارد کند. اگر واردات کالاها به‌صرفه‌تر باشد، این اقدام با مفهوم خودکفایی تناقض ندارد؛ زیرا جامعه توانایی تولید آن کالاها را دارد. در نهایت، استقلال اقتصادی به معنای جلوگیری از سلطه کشورهای دیگر بر اقتصاد بومی و تأمین نیازهای اساسی به‌طور مؤثر است.

۲-۲. پیشینه پژوهش

خودکفایی به عنوان یک هدف، در زمان مرکانتالیست‌ها در سده‌های ۱۷ و ۱۸ میلادی مورد توجه بود و با ظهور علم اقتصاد و پیدایش اقتصاددانان کلاسیک، به حاشیه رفت (مرکانتالیسم عبارت است از ملی‌گرایی اقتصاد جهت دستیابی به هدف ایجاد جامعه ثروتمند و قدرتمند). کسانی چون ریکاردو اثبات کردند که تجارت و دادوستد باعث افزایش رفاه برای هر دو سو خواهد شد. موضوع جالب این بود که آن‌ها نشان دادند حتی اگر در کشوری امکان تولید ارزان‌تر همه کالاها نسبت به کشور دیگری وجود داشته باشد، باز هم همچنان امکان رسیدن به رفاه بیشتر برای آنها ممکن است.

۱) کتاب «جهاد خودکفایی ارتش جمهوری اسلامی در بیانات رهبری» (۱۳۹۴)، به بررسی شکل‌گیری و نقش جهاد خودکفایی در ارتش جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد که نماد استقلال و اعتماد به نفس ملی پس از انقلاب اسلامی است. این اثر، اهداف، دستاوردها و تدابیر راهبردی این حرکت را در هشت فصل با محوریت سخنان مقام معظم رهبری تحلیل می‌کند.

۲) شریفانی (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «مبانی قرآنی اندیشه‌های اقتصادی آیت‌الله خامنه‌ای»، نشان دادند که توزیع عادلانه ثروت در سراسر کشور موجب تأثیرات اقتصادی بر سیاست و فرهنگ می‌شود. از جمله راهکارهای اجرایی توزیع در کلام مقام معظم رهبری باید به نظارت و کنترل بر فعالیت‌های اقتصادی، قاچاق و واردات بی‌رویه کالا و حذف واسطه‌های غیرضروری اشاره کرد.

۳) میرمعزی و شخم‌گر (۱۴۰۳)، در پژوهشی با بررسی اهداف و اصول نظام اقتصادی اسلام از منظر شهید آیت‌الله خامنه‌ای نشان دادند که از نظر ایشان اصول ساختاری شامل مردم‌سالاری دینی، دولت خدمتگزار، آزادی اقتصادی، مالکیت، چگونگی تعیین ارزش معاملی اشیاء و اصل کار منشأ درآمد است. اصول رفتاری نیز متشکل از پنج اصل انصاف، رقابت مثبت، اتقان عمل، اعتدال و عدم اسراف و انفاق مال می‌باشد.

بررسی آثار پیشین حاکی از آن است که اکثر این آثار بر اتکاء به ظرفیت‌های درونی، مقابله با وابستگی اقتصادی و فرهنگی، و نقش رهبری دینی در هدایت مسیر استقلال اقتصادی تأکید دارند. وجه تمایز پژوهش حاضر با آثار پیشین در تحلیل نظری و گفتمانی اصل خودکفایی در پیوند با اقتدار اقتصادی و مبانی قرآنی است. برخلاف مطالعات پیشین که عموماً به مصادیق اجرایی یا بیان سیاست‌ها محدود شده‌اند، پژوهش حاضر رابطه خودکفایی را با استقلال تصمیم‌گیری، عدالت اقتصادی و تعامل عزتمندانه با نظام جهانی تبیین کرده است. بنابراین، پژوهش حاضر در راستای ارائه چارچوب مفهومی جامع از «خودکفایی» به مثابه مؤلفه بنیادین اقتدار اقتصادی در اندیشه قرآنی مقام معظم رهبری انجام شده است؛ چارچوبی که سه لایه نظری، راهبردی و تمدنی را همزمان تحلیل می‌کند.

۳-۳. ماهیت خودکفایی

خودکفایی در اقتصاد مستلزم داشتن اقتصاد مقاومتی است که همان توان مندی کمی و کیفی در تولید است. چراکه بدون داشتن اقتصاد مقاومتی و بسنده کردن به تولیدات اندک یا نامطلوب داخلی نمی‌توان به خودکفایی رسید. برای بی‌نیاز شدن از بیگانگان، باید اقداماتی در اقتصاد ایجاد کرد. از مهم‌ترین این اقدامات، اجرای مدل اقتصاد مقاومتی است که با اقتصاد مقاومتی می‌توان تولید را رونق بخشید؛ چراکه بدون تولید، کالایی به دست نمی‌آید. در این صورت وابسته به بیگانگان خواهیم بود. شهید مطهری در این زمینه می‌فرماید: «اسلام می‌خواهد غیرمسلمان بر مسلمان تسلط و نفوذ نداشته باشد، این هدف هنگامی میسر است که ملت مسلمان در اقتصاد نیازمند نباشد و دستش به طرف غیرمسلمان دراز نباشد. در غیر این صورت، این مسئله ملازم است با اسارت و بردگی؛ ولو اینکه اسم بردگی در کار نباشد. هر ملتی که از لحاظ اقتصادی دستش به طرف ملت دیگر دراز باشد، اسیر و برده اوست و اعتباری به تعارف‌های دیپلماسی معمولی نیست» (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۱۹). شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای تأکید می‌کنند که کشوری که تولید ندارد، به دیگران وابسته بوده و تابع آنها خواهد بود. این وابستگی باعث می‌شود که کشورها برای تأمین نیازهای اولیه خود به تولیدکنندگان خارجی چشم بدوزند، که این وضعیت نه تنها افتخارآمیز نیست، بلکه نشانه‌ای از ضعف و ناتوانی است. در نتیجه، برای استقلال و اقتدار، باید به خودکفایی و تولید داخلی توجه شود (خامنه‌ای، ۱۳۸۲/۰۲/۱۰؛ جمعی از محققین، ۱۳۹۲، ص ۱۷۴).

۴-۲. ضرورت و اهمیت خودکفایی

یکی از آیات مهمی که بر خودکفایی و خوداتکائی مسلمانان در ابعاد گوناگون، به ویژه در زمینه اقتصادی تأکید دارد، آیه ۱۱ سوره رعد است؛ در این آیه آمده: «لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ؛ برای او فرشتگانی است که پی‌درپی او را به فرمان خدا از پیش‌رو و از پشت سرش پاسداری می‌کنند؛ در حقیقت خدا حال قومی را تغییر نمی‌دهد، تا آنان حال خود را تغییر دهند و چون خدا برای قومی آسیبی بخواهد، هیچ برگشتی برای آن نیست و غیر از او حمایتگری برای آنان نخواهد بود». رهبر انقلاب بر اهمیت سرمایه‌گذاری در امور فرهنگی تأکید دارند و آن را برای حفظ استقلال، خودکفایی و تأمین رفاه عمومی ضروری می‌دانند. ایشان معتقدند که تقویت بنیه‌های فرهنگی، پیشرفت کشور را در تمامی زمینه‌ها تضمین می‌کند و اگر فرهنگ اصلاح نشود، برنامه‌ریزی‌ها به نتایج مطلوب نخواهد رسید. همچنین، دفاع ملی در برابر خصومت‌های استکباری باید متکی به فرهنگ، دانش و تولید کتاب باشد (خامنه‌ای، ۱۳۷۵/۰۹/۲۰). به تعبیر دیگر، این اصل قرآنی که یکی از مهم‌ترین برنامه‌های اجتماعی اسلام را بیان می‌کند و بیان‌گر آن است که هرگونه تغییرات برونی متکی به تغییرات درونی ملت‌ها و اقوام

است و هرگونه پیروزی و شکستی که به قومی می‌رسد، از همین جا سرچشمه می‌گیرد. بنابراین، آنها که همیشه برای تیرنه خویش به دنبال عوامل برونی می‌گردند و قدرت‌های سلطه‌گر و استعمارکننده را همواره عامل بدبختی خود می‌شمارند، سخت در اشتباه هستند، چراکه اگر این قدرت‌های جهنمی، پایگاهی در درون یک جامعه نداشته باشند، کاری از آنان ساخته نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۰، ص ۱۴۵).

مهم آن است که پایگاه‌های سلطه‌گران و استعمارکنندگان و جباران را در درون جامعه خود درهم بگوییم، تا آنها هیچ‌گونه راهی برای نفوذ نداشته باشند. آنها به منزله شیطان بوده و شیطان به گفته قرآن بر کسانی که عبادالله مخلصین هستند، راه ندارد، او تنها بر کسانی چیره می‌شود که پایگاهی در درون وجود خود برای شیطان ساخته‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۴۲۳). دشمنان هرگز بر جامعه اسلامی مسلط نخواهند شد، مگر اینکه زمینه‌های داخلی آن وجود داشته باشد. برای جلوگیری از سلطه مستکبران، اقتصاد یک کشور اسلامی باید فعال و مقاوم باشد، که شامل افزایش تولید، بهبود کیفیت کالاها و توسعه صادرات است. استقلال اقتصادی و خودکفایی به عنوان ستون اصلی جامعه، توان ایستادگی و مقاومت را تقویت می‌کند و وابستگی به بیگانگان را مردود می‌سازد. خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَلَا تَتَّبِعُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالِكُمْ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (نساء، ۵)، و اموال خود را که خداوند وسیله قوام زندگی شما قرار داده، به دست سفیهان ندهید و از آن به آنها روزی دهید، و لباس بر آنها بپوشانید و سخن شایسته به آنها بگویید». «الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا»، در این آیه، قرآن تعبیر جالبی درباره اموال و ثروت‌ها کرده و می‌گوید: «این سرمایه‌های شما که قوام زندگانی و اجتماع شما به آن است و بدون آن نمی‌توانید کمر راست کنید، به دست سفیهان و اسراف‌کاران نسپارید. از این تعبیر به خوبی اهمیتی را که اسلام برای مسائل مالی و اقتصادی قائل است، روشن می‌شود، و به عکس آنچه در انجیل کنونی آمده که «شخص پولدار هرگز وارد ملکوت آسمان‌ها نمی‌شود» (انجیل متی، باب ۱۹، آیه ۲۳)، «اسلام می‌گوید ملتی که فقیر باشد، هرگز نمی‌تواند کمر راست کند»، و عجب این است که آنها با آن تعلیمات غلط به کجا رسیده‌اند، و ما با این تعلیمات عالی در چه مرحله‌ای سیر می‌کنیم، در حقیقت آنها از آن خرافات فاصله گرفته‌اند و به جایی رسیده‌اند و ما هم از این تعلیمات عالی دور ماندیم و چنین سرگردان شدیم» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۲۷۰). اموال و ثروت‌های مادی اهمیت زیادی دارند و نباید به افراد غیر معتبر سپرده شوند. اعتماد به بیگانگان و دشمنان اسلام می‌تواند به وابستگی و ضعف اقتصادی منجر شود. بنابراین، مسلمانان باید بر اراده‌های داخلی، به ویژه جوانان، تکیه کنند تا به خودکفایی و اقتدار دست یابند و از سلطه دشمنان جلوگیری کنند. فرماندهی کل قوا تأکید می‌کند که استقلال اقتصادی از استقلال سیاسی مهم‌تر و دشوارتر است و بدون تحقق استقلال اقتصادی، استقلال سیاسی نیز امکان‌پذیر نخواهد بود. برای دستیابی به استقلال اقتصادی، کشورها نیاز به منابع انسانی کارآمد، امکانات، دانش و همکاری‌های علمی دارند. کشورهای تازه مستقل و انقلابی با چالش‌ها و

زحمات زیادی برای تأمین این ابزارها مواجه هستند (هلودی، ۱۳۹۵، ص ۳۱۵). از نظر ایشان عزت ملی در مسائل اقتصادی به این است که «کشور به قدرت خودکفایی برسد، و روی پای خود بایستد و به کسی احتیاج نداشته باشد، البته معنایش این نیست ملتی که استقلال دارد، با هیچ کس در دنیا دادوستد نداشته باشد» (هلودی، ۱۳۹۵، ص ۱۷۵). پس، با توجه به فرمایش رهبری از آنجا که استقلال سیاسی و نظامی در گرو استقلال اقتصادی است، لازم است به عنوان امت اسلام و یک هویت مستقل در عرصه جامعه جهانی و در میان امت‌های دیگر، از استقلال اقتصادی برخوردار بوده و از هرگونه وابستگی اقتصادی رهایی یافته و بر پا و ساق خود استوار بوده و تکیه و اعتمادی به دیگران نداشته باشد؛ چراکه خداوند در آیه ۵ سوره نساء و ۱۱۸ سوره مبارکه آل عمران بیان می‌کند که وابستگی اقتصادی مهم‌ترین عامل وابستگی جامعه به بیگانگان خواهد بود؛ از همین رو است که در توصیف مسلمانی و آیین آن در آیه ۲۹ سوره فتح می‌فرماید که «خودکفایی، استقلال و اعتماد بر خود و برپای خود ایستادن، از آیین مسلمانی است.

۳. شاخصه‌های خودکفایی

با توجه به اهمیت و ضرورت خودکفایی، رسیدن به جایگاه در این در سه مرحله (حوزه بهترین تولید، بهترین توزیع، و بهترین مصرف) بسیار حائز اهمیت است؛ هرچند حوزه بهترین تولید اولویت دارد؛ زیرا آثار این حوزه را در حوزه‌های دیگر همچون بهترین توزیع و بهترین مصرف می‌توان ملاحظه کرد. لذا، باید در حوزه تولید توجه به سمت بهترین تولید منعطف شود، تا زمینه برای خودکفایی در حوزه توزیع مثل عدالت و در مصرف مثل قناعت فراهم گردد، تا خودکفایی اثربخش باشد، در غیر این صورت، اقتدار کشور تحقق پیدا نخواهد کرد. در همین راستا، توجه به شاخصه‌های خودکفایی در سه عرصه بهترین تولید، بهترین توزیع و بهترین مصرف، حائز اهمیت است، تا بتوان از طریق آن به اقتدار رسید. در این زمینه آیات قرآن انسان‌ها را به شاخصه‌هایی رهنمون می‌سازد و درصدد است تا مسلمانان در حوزه خودکفایی به اقتدار برسند. لذا، به صورت خلاصه به بعضی از شاخصه‌های سه عرصه مذکور جهت دستیابی به اقتدار اشاره می‌شود.

۳-۱. شاخصه‌های خودکفایی در حوزه تولید

۳-۱-۱. تقوی و امانت‌داری

با یک نگاه کلی به ویژگی‌های یک ملت یا یک فرد کارآفرین و خصوصیتی که اسلام از یک جامعه یا فرد با تقوا و امانت‌دار به ویژه در عرصه اقتصادی انتظار دارد، می‌توان فهمید که انسان‌های مومن به تمام معنا می‌توانند یک کارآفرین باشند و زمینه را برای پیشرفت خود و جامعه فراهم کنند. رهبری در زمینه پیشرفت و پسرفت ملت‌ها با معیار تقوا می‌فرماید: «علایم ایمان: گناه نکردن، از خدا ترسیدن، با بندگان خدا

خوب بودن، با دشمنان خدا خصم و سرسخت بودن، از اختلاف‌های کوچک برادران راحت صرف‌نظر کردن، و با دشمنان ذره‌ذره را به حساب آوردن است. در مقابل مؤمنین، فروتن باشید و خودتان را ذلیل بگیرید؛ «أَذَلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» (مانده، ۵۴) این، با شاخ‌وشانه کشیدن با همدیگر، نمی‌سازد. این، با محبت و گذشت و مدارا ایجاد می‌شود. تقوا، اینها است. تقوا در مسائل مالی، تقوا در مسائل ناموسی، تقوا در مسائل شخصی، تقوا در مسائل سیاسی، بخصوص تقوا در مسائل کاری را مهم بینگارید. بدانید که در حرکت تقوایی این کشور و این ملت، آنچه‌آن اوج و رونقی به حرکت این ملت داده خواهد شد که چشم دنیا را خیره خواهد کرد» (خامنه‌ای، ۱۳۶۹/۰۳/۰۲). این فرمایش رهبری حاکی از آن است که در عرصه تولید، قبل از هر چیزی به مسئله تقوا و رعایت امانت‌داری توجه شود. تا مؤمنین ذلیل‌قدرت‌های بیگانه نشوند. در این صورت است که یک ملت با توجه به رعایت تقوا و امانت‌داری به خودکفایی می‌رسند و به تبع آن به اقتدار خواهند رسید.

۳-۱-۲. اهمیت کار و تلاش

قرآن از کار و تلاش سخن گفته و در بُعد نظام تکوین و تشریح ضرورت کار و تلاش را تبیین نموده است. مثلاً در این رابطه می‌فرماید: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ» (بلد، ۴)، «که ما انسان را به حقیقت در رنج و تلاش آفریدیم». همچنین در آیات متعددی انسان را به کار و تلاش توصیه می‌کند، تا مسلمانان بتوانند توانایی‌های خود را به فعلیت برسانند و در جهت اقتدار و خودکفایی کشور اسلامی خود سهیم باشند، تا محتاج به بیگانگان و مخصوصاً کفار نباشند. بنابراین، هر انسانی مخصوصاً ما مسلمانان باید در این عالم اهل تلاش و کوشش باشیم و در مقابل مشکلات اقتصادی که یکی از سختی و مشقت‌های دنیا است، سست نباشیم، بلکه با قدرت و اقتدار کوشش کرده، تا شخصیت انسانی از بین نرود و از هرگونه تبلی و سستی دوری نماییم، تا در نهایت با تلاش و کوشش به خودکفایی در عرصه تولید نائل گردیم. خداوند در آیه‌ای دیگر به کار و تلاش اشاره می‌فرماید: «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَادْكُرُوا لِلَّهِ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (جمعه، ۱۰)، «پس آنگاه که نماز پایان یافت، باز پی کسب‌وکار خود رفته و روی زمین منتشر شوید و از فضل و کرم خدا (روزی) طلبید و یاد خدا بسیار کنید، تا شاید رستگار شوید». بنابراین، با توجه به آیات فوق، قرآن برای کار و تلاش اهمیت ویژه‌ای قائل است که بعد فریضه جمعه اذن برای کسب رزق و روزی داده شده است. البته انسان علاوه بر اینکه باید نگاهش به این دنیا گذرگاهی بیش نباشد، ولی از طرفی باید برای برطرف کردن حوائج دنیوی، اهل کوشش باشد، تا آنچه‌آن اقتداری را به دست آورد که حاصل دسترنج و تلاش خود باشد و نیازی به محصول دیگران نداشته باشد و این یعنی همان شاخصه خودکفایی در عرصه بهترین تولید است. رهبر انقلاب در عرصه بهترین تولید می‌فرماید: «اقتصاد البته هدف جامعه اسلامی نیست، اما وسیله‌ای است که بدون آن نمی‌توان به اهداف رسید. تاکید بر تقویت اقتصاد مستقل کشور مبتنی بر تولید انبوه و باکیفیت، و توزیع عدالت‌محور، و

مصرف به اندازه و بی اسراف و مناسبات مدیریتی خردمندانه است و در سال‌های اخیر از سوی اینجانب بارها تکرار و بر آن تاکید شده، به خاطر همین تاثیر شگرفی است که اقتصاد می‌تواند بر امروز و فردای جامعه بگذارد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲). درباره کار و تلاش در جای دیگری می‌فرمایند: «ورود به میدان عمل (کار و تلاش) یک عمل صالح است. هرکس که در این زمینه اقدام و عمل بکند، قطعاً مصداق «و عملو الصالحات» خواهد بود. این طرح کلی، این نقشه راه بزرگ، باید به برنامه تبدیل شود. اگر این شد، آن وقت حماسه اقتصادی به معنای واقعی کلمه به وجود خواهد آمد» (مطهری، ۱۳۹۳، ص ۱۶۳). علی‌رغم توصیه‌های قرآنی و راهنمایی‌های رهبر فرزانه انقلاب متأسفانه شاهد آن هستیم که در بیشتر کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته، از تمام ظرفیت‌ها و توانایی‌های واقعی نیروی کار استفاده نمی‌شود. به عبارت دیگر، در کشورهای در حال توسعه کم‌کاری، تبلی و نبود احساس مسئولیت در بین اکثریت مردم وجود دارد.

۳-۱-۳. استفاده از ذخایر طبیعی و منابع خدادادی

شاخصه دیگری که در عرصه خودکفایی در قرآن به آن اشاره شده، آیاتی است که به استفاده بهینه از منابع خدادادی اشاره دارد، و در صورتی که مسلمانان به بهترین وجه ممکن بهره ببرند، یقیناً به خودکفایی، اقتدار و قدرت محکمی دست خواهند یافت. از آن آیات می‌توان در جهت اثبات اقتدار و خودکفایی در حوزه بهترین تولید از آن استفاده نمود. قرآن کریم با اشاره به این موضوع می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ؛ او خدایی است که زمین را برای شما رام و هموار گردانید، پس، در پستی و بلندی‌های آن حرکت کنید و از روزی آن بخورید و بازگشت همه به سوی اوست» (ملک، ۱۵). برای بهره‌برداری بهینه از نعمت‌های الهی و منابع طبیعی، تلاش و کوشش ضروری است. رهبر انقلاب تأکید دارند که سیاست‌های اقتصاد مقاومتی باید پیگیری شود تا کشور به خودکفایی و اقتدار برسد. این سیاست‌ها شامل درون‌زایی اقتصاد، مولد شدن، و استفاده از ظرفیت‌های داخلی و همکاری‌های علمی است که با یک مجموعه جوان و دانا می‌توان به این اهداف دست یافت (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲). همان‌طور که امام جامعه به آن اشاره دارد، مولد و تولید از طرفی و از طرف دیگر مردمی کردن اقتصاد و حضور جوانان در عرصه‌های مختلف اقتصادی می‌تواند جامعه را به کشوری قوی که بارها امامین انقلاب می‌فرمودند «ما می‌توانیم» تبدیل نماید.

۳-۲. شاخصه‌های خودکفایی در حوزه توزیع

اساسی‌ترین وجه در نظام اقتصادی اسلام به مسئله «توزیع» برمی‌گردد. از آیات قرآن استفاده می‌شود که مشکلات اقتصادی بشر، ناشی از کمبود مواد اولیه یا بخل طبیعت نیست، بلکه علت اساسی آن توزیع ناعادلانه و بهره‌وری نادرست (مصرف بی‌رویه) از امکانات موجود است. قرآن پس از برشمردن

نعمت‌های فراوان می‌فرماید: «وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ» (ابراهیم، ۳۴)؛ «و از هر چه که از او خواستید، به شما عطا کرد و اگر بخواهید نعمت‌های خدا را بشمارید، نمی‌توانید. به یقین انسان، ستم‌پیشه و ناسپاس است». رهبری در زمینه توزیع ثروت می‌فرماید: «اسلام معتقد به تولید ثروت ملی و بالا رفتن سطح رفاه عمومی جامعه است. البته در جامعه، یک عده‌ای بیشتر دارند، یک عده‌ای کمتر دارند؛ این اشکالی ندارد؛ منتها منابع عمومی بایستی عادلانه توزیع بشود؛ این نگاه اسلام به ثروت است. طبعاً در نظام اسلامی، شکاف طبقاتی پیش نمی‌آید؛ آن شکاف و آن دژه‌های طبقاتی دیگر تحقق پیدا نمی‌کند؛ تفاوت هست، اما آن شکاف طبقاتی دیگر نیست» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸/۰۸/۲۸). بنابراین، اگر می‌خواهیم کشوری مقتدر باشیم، باید علاوه بر خودکفایی در حوزه تولید، در حوزه توزیع مسائل مربوط به آن حوزه را رعایت کنیم، تا نتیجه حاصل گردد.

۳-۲-۱. عدالت محوری

قرآن پس از بیان حکم غنائم فراوان جنگ بنی‌نضیر، به حکمت توزیع عادلانه آن چنین اشاره می‌فرماید: «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ» (حشر، ۷)، «این بدان جهت است که این اموال عظیم، تنها میان ثروتمندان شما دست به دست نگرند». این عبارت کوتاه خطوط اصلی اقتصاد در نگاه اسلام را نشان می‌دهد. اسلام می‌خواهد با این سازوکارهای توزیعی، از انباشته شدن ثروت در دست افرادی خاص جلوگیری نماید و آن را مانند خون به تمام رگ‌های حیاتی جامعه برساند. اگر چنین اتفاقی بیفتد و همگان به این اصل پایبند باشند و حقوق مالی‌شان را پرداخت نمایند، و نظام توزیع خودکار، دچار رکود و اختلال نگردد، قطعاً همه بی‌نیاز خواهند شد و طبقه محروم نخواهیم داشت؛ چنانکه امام صادق (ع) می‌فرماید: «إِنَّ النَّاسَ يَسْتَغْنُونَ إِذَا عَدَلَ بَيْنَهُمْ» (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۵۶۸)، «آنگاه که میان مردم (در توزیع ثروت‌ها و درآمدها) عدالت اقتصادی حکمفرما شود، همگان بی‌نیاز می‌شوند». «لَوْ أَنَّ النَّاسَ أَدْوَأَ حَقُوقِهِمْ لَكَانُوا عَائِشِينَ بِخَيْرٍ» (همان، ص ۴۹۶)، «اگر مردم حقوق مالی خویش را پرداخت می‌نمودند، همگان از زندگی مناسب بهره‌مند می‌شدند». رهبری درباره راه‌های توزیع ثروت می‌فرماید: «اسلام برای جلوگیری از انحصار ثروت در دست عده‌ای خاص، و تقسیم آن بین افراد جامعه راه‌هایی دارد. یکی از آن راه‌ها، جلوگیری از ازدیاد و تمرکز مال از راه‌های نامشروع مانند قمار و ربا است؛ چراکه این دو راه، موجب انباشته شدن پول‌های کلان نزد عده‌ای می‌شود؛ بدون آنکه در قبال آن فعالیت اقتصادی انجام داده باشند. راه دوم اسلام، مقرر کردن صدقات واجب، مانند زکات و نیز تعیین مالیات و خمس و کفارات است که باعث تعدیل و توزیع ثروت می‌شود» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶، ص ۲۳۲). در اسلام، برنامه‌ها و سیاست‌های اقتصادی مانند خمس، زکات و انفاق، به منظور تحقق عدالت اقتصادی و کاهش فقر طراحی شده‌اند. رهبری معظم تأکید دارند که اساس حکومت اسلامی بر اقامه عدل است و برای دستیابی به یک جامعه عدالت‌آمیز، باید هر مصوبه و لایحه‌ای با پیوست عدالت همراه باشد. ایشان هشدار می‌دهند که باید

مراقب بود تا اقدامات مدیریتی به طبقات مظلوم آسیب نرساند و امکانات کشور به طور عادلانه توزیع شود (خامنه‌ای، ۱۴۰۰/۰۶/۰۶).

۳-۲-۲. احسان محوری

عدالت با تمام اهمیّت و تأثیر خود، بدون اصل «احسان»، انعطاف و کارآیی لازم را، به‌ویژه در مواقع خاصّ و بحرانی ندارد. از این رو، قرآن کریم در کنار عدل، به احسان نیز فرمان می‌دهد: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ»، «خداوند به عدل و احسان و بخشش به نزدیکان فرمان می‌دهد» (نحل، ۹۰). در عرصه اقتصاد نیز احسان، نماد بارزی برای اخوّت ایمانی است که در کنار عدل، دو پایه اساسی ارزش‌های اخلاقی را پی‌ریزی می‌کند (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۹۲). در این راستا، شاخصه‌هایی وجود دارد که باید رعایت شود، تا به اهداف مورد نظر رسید. یکی از این شاخصه‌ها پرهیز از سودخواهی در مواردی خاص است که گرچه جلب منافع مادی و کسب سود، از اهداف مهم تجارت است و گاهی براساس احسان محوری، سودخواهی از خریدار، مکروه و ناپسند شمرده می‌شود؛ مثلاً براساس روایات، سود بردن از مؤمن، مکروه است، جز در موردی که خریدار مؤمن برای تجارت خرید کند، یا آنکه مقدار خریدش زیاد باشد. امام صادق (ع) می‌فرماید: «بَرِحَ الْمُؤْمِنُ عَلَى الْمُؤْمِنِ رَبًّا إِلَّا أَنْ يَشْتَرِيَ بِأَكْثَرِ مِنْ مِائَةِ دِرْهَمٍ فَرَبِحَ عَلَيْهِ قُوتٌ يَوْمِيكَ أَوْ يَشْتَرِيهِ لِلتَّجَارَةِ فَرَبِحُوا عَلَيْهِمْ وَارْتَفَقُوا بِهِمْ»، «سود بردن مؤمن از مؤمن رباست، مگر آنکه [خریدار] بیش از صد درهم [جنس] بخرد که در این صورت، به مقدار مخارج روزانه خود از او سود بگیرد یا اینکه او برای تجارت بخرد که باز هم از آنان سود بگیرد [و در عین حال] با آنان مدارا نمایند» (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۵، ص ۱۵۴). این کار که برخاسته از اخوّت ایمانی است، در واقع، حمایتی عملی از عنصر اساسی فضیلت‌ها (ایمان) می‌باشد و با تحکیم پیوندهای اخوّت، در افزایش روح ایمان در جامعه نیز مؤثر است. از شاخصه‌های دیگر مواسات مالی خرید و ذخیره کردن کالاهایی است که در شرایط عادی به آن نیاز است؛ از اقدام‌های مثبتی که در روایات با عنوان «ادّخار و احراز القوت» بر آن تأکید شده است (حرّعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۲، ص ۳۲۱-۳۲۰). از منظر احکام اسلامی، تأمین نیازهای مادی و آرامش خاطر اهمیت زیادی دارد. در شرایط اقتصادی سخت، احسان و اخوت مالی ایجاب می‌کند که افراد اجناس ذخیره شده را بفروشند و نیازهای خود و خانواده‌شان را تأمین کنند. همچنین، برای رسیدن به خودکفایی در تولید، رعایت عدالت اجتماعی در توزیع ضروری است تا حقوق دیگران پایمال نشود و با ایجاد امید و رضایت در مردم، اقتدار جامعه تقویت گردد.

۳-۳. شاخصه‌های خودکفایی در حوزه مصرف

۳-۳-۱. پرهیز از اسراف در حوزه مصرف

برای دستیابی به اقتدار اقتصادی، علاوه بر خودکفایی در تولید و رعایت عدالت اجتماعی در توزیع، توجه

به مصرف نیز ضروری است. مردم باید از تولیدات داخلی حمایت کنند و از اسراف پرهیز نمایند. رهبری معظم بارها بر اهمیت حمایت از کالای داخلی تأکید کرده‌اند و قرآن نیز به این موضوع اشاره دارد. اسراف به عنوان یک آسیب اجتماعی می‌تواند تأثیر منفی بر اقتصاد کشور داشته باشد. بنابراین، ضروری است که در این زمینه دقت و توجه ویژه‌ای صورت گیرد. اسراف یکی از عوامل ایجاد مشکلات اقتصادی و اجتماعی، از نظر معنوی و مادی است. معنای تجاوز از حد وسط است (ابن منظور، ۱۴۰۴ق، ج ۹، ص ۱۴۸). مفهوم و گستره معنایی این واژه در قرآن کریم، همان معنای لغوی آن است. چنانکه راغب اصفهانی می‌گوید: سرف، تجاوز از حد در هر کاری است که آدمی انجام می‌دهد، گرچه کاربرد آن در انفاق و خرج کردن مال، مشهورتر است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ص ۴۰۷). یا به معنای چون کرم، کرم ابریشم که برگ درخت را می‌خورد و نیز معنای خطا و اشتباه، زیاده‌روی، ریخت و پاش مال و دارایی افراط ورزیدن، حیف و میل کردن، به هدر دادن و ول‌خرجی آمده است (بندر ریگی، ۱۳۹۴، ص ۷۳۴). وجه مشترک این معانی، زیاده‌روی، هدر دادن چیزی و بی‌جا مصرف کردن آن است که در اصطلاح فقهی، اقتصادی و اخلاقی نیز همین معنا از کلمه اسراف منظور است. اسراف کار به کسی گفته می‌شود که مال و ثروتش را بیهوده هزینه کند و بهره‌درستی از آن نبرد. بنابراین، اسراف معنای وسیعی به خود می‌گیرد؛ زیرا از نظر مصداق، به هر نوع تصرف افراط‌آمیز در مال و دارایی چه کم و چه زیاد، اسراف می‌گویند و از نظر شرعی، گناه شمرده می‌شود. حتی دور ریختن چیز اندکی، مانند زیادی آب، ته مانده غذا و امثال آن به معنای اسراف و عمل حرام است. از نظر مورد و مصداق نیز عمومیت دارد و شامل تمام سرمایه‌های زندگی، اعم از عمر، دارایی، دانش، گفتار و رفتار و دیگر جنبه‌های زندگی می‌شود. در همه این موارد باید توجه کرد تا انسان چیزی را بیهوده مصرف نکند، وگرنه گناه است و عقوبت سخت اخروی در پی دارد. اسراف در آیات و روایات، رفتار انسان را توصیف می‌کند و همه رفتارهای آدمی را فرامی‌گیرد. یعنی «هرگونه زیاده‌روی در رفتارهای اخلاقی، فرهنگی، سیاسی، اعتقادی و اقتصادی اعم از فردی و اجتماعی، در قلمرو اسراف قرار دارند» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰، ص ۱۲۳). در هر یک از این موارد، اگر انسان از حد اعتدال و مقدار لازم تجاوز کند، اسراف خواهد بود. بسیاری از افراد در زندگی روزمره خود به اسراف و تبذیر در هزینه‌ها توجه نمی‌کنند. ریخت و پاش‌هایی که در مراسم‌های مختلف مانند عروسی، ترحیم و جشن‌های تولد رخ می‌دهد، بیشتر از آنچه تصور می‌شود، است. اگر این زیاده‌روی‌ها کنترل و مدیریت شود، می‌تواند منبع بزرگی از سرمایه را ایجاد کند که می‌تواند نیازهای بسیاری از نیازمندان را برطرف کند. قرآن کریم، اسرافکاران را مورد شدیدترین خطاب‌ها قرار داده و اسراف را موجب گمراهی انسان معرفی می‌کند. در ادامه برخی آثار اسراف در قرآن کریم بررسی می‌شود، تا حقیقت این گناه کبیره مشخص شود.

۱. محبوب نبودن نزد خدا و عدم هدایت الهی: «لَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (انعام، ۱۴۱).

«اسراف نکنید که خداوند مسرفین را دوست ندارد».

۲. خوی اسراف‌گری، زمینه‌ساز زینت داده شدن اعمال زشت نزد مسرفان: «كذلك زين للمسرفين ما كانوا يعملون» (یونس، ۱۲) و... .

از مجموع آیات به دست می‌آید که افرادی که اسراف‌کننده هستند، نه تنها نزد خدا هیچ‌گونه محبوبیتی ندارند، بلکه اعمال زشت خود را زینت داده و باعث می‌شود که هیچ‌گاه سخن حق را پذیرا نباشند، و حرف حق را نپذیرفتند، باعث فنا و نابودی خود شده و دیگر قدرت توانایی با دشمنان را ندارند و شکست خواهند خورد، و آن اقتداری که به موجب عدم اسراف داشتند، چه در حوزه فردی و چه اجتماعی، از دست خواهند داد. رهبری شهید تأکید دارند که عدالت و مبارزه با فساد، دو مفهوم لازم و ملزوم یکدیگرند. فساد اقتصادی، اخلاقی و سیاسی می‌تواند به مشروعیت نظام آسیب بزند، به ویژه در جمهوری اسلامی که به مشروعیتی فراتر از سایر نظام‌ها نیاز دارد. ایشان اشاره می‌کنند که وسوسه‌های مالی و مقام حتی در حکومت حضرت علی (ع) نیز وجود داشته و بنابراین، خطر فساد در جمهوری اسلامی نیز محتمل است. برای مقابله با این تهدید، وجود یک دستگاه کارآمد و نظارتی در قوای سه‌گانه ضروری است تا با فساد به‌طور جدی مبارزه کند. هرچند نسبت فساد در جمهوری اسلامی کمتر از رژیم طاغوت است، اما هر نوع فساد غیرقابل، قبول است. طهارت اقتصادی شرط مشروعیت مقامات حکومت است و همه باید از حرص و لقمه حرام دوری کنند. مبارزه با فساد نیازمند انسان‌های با ایمان و جهادگر است و بخشی از تلاش‌های نظام برای استقرار عدالت به‌شمار می‌رود (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

۳-۲-۳. قناعت در حوزه مصرف

قناعت در فرهنگ و تعالیم اسلامی از اهمیت و منزلت والایی برخوردار است؛ به گونه‌ای که سیره عملی و سبک زندگی پیامبر اسلام (ص)، امامان معصوم (ع) و اولیای الهی بر منهج قویم قناعت استوار بوده است. چون قناعت باعث عزت‌آفرینی و سربلندی است؛ به گونه‌ای که خداوند سبحان در قرآن کریم به صراحت در این باره سخن گفته و عزت راستین را از آن خدا، رسول خدا (ص) و مؤمنان دانسته‌اند: «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (منافقون، ۸)؛ اما اینکه این عزت چگونه حاصل می‌شود و برای دستیابی به آن، چه راهی را باید پیمود، در مکتب اسلام به روشنی بدان پرداخته شده است. از این رو، پیامبر خاتم (ص) در حدیثی به صراحت از قناعت به عنوان دستمایه عزت و حریت یاد کرده، فرمودند: «(وَ عَزَّ الْمُؤْمِنِ اسْتِغْنَاؤُهُ عَنِ النَّاسِ وَ فِي الْقِنَاعَةِ الْحَرِيَّةُ وَ الْعِزَّةُ)»، «عزت مومن در بی‌نیازی او از مردم است و این آزادی و عزت ناشی از استغناء از خلق در سایه قناعت به دست می‌آید» (ورام ابن ابی فراس، ۱۳۶۹، ص ۳۱۷). اگر خودکفایی در کنار قناعت رعایت شود، افراد جامعه می‌توانند به رضایتمندی بیشتری در زندگی دست یابند و در امور مادی و معنوی موفق‌تر باشند. متأسفانه، در دنیای

امروز، برخی افراد دچار رقابت‌های مادی و حسادت می‌شوند که باعث عدم آرامش و احساس عقب‌ماندگی می‌گردد. بسیاری بر این باورند که قناعت مختص افراد فقیر است، در حالی که قناعت برای همه انسان‌ها ضروری است. فرد قانع، با تلاش معقول برای رفاه خود و خانواده، از داشته‌های خود به بهترین شکل استفاده می‌کند و همواره رضایتمند است. مقام رهبری در امر قناعت بر اهمیت قناعت تأکید کرده و می‌فرماید: قناعت نباید به عنوان ویژگی افراد فقیر تلقی شود. قناعت به معنای محدود کردن توقعات مادی و زندگی در حدّ کفاف است. افزایش توقعات می‌تواند به تنگی معیشت و ناراحتی منجر شود. ایشان توصیه می‌کنند که افراد باید به زندگی ساده و دور از اشرافی‌گری توجه کنند و در مسابقه‌های مادی‌گرایی شرکت نکنند. قناعت و میانه‌روی باید در زندگی روزمره مدنظر قرار گیرد تا انسان‌ها به سعادت دنیوی و اخروی دست یابند (حاج علی اکبری، ۱۳۷۸، ص ۱۶۷). قناعت نه تنها یک ارزش و هنجار اجتماعی است، بلکه توانمندی است که عزّت نفس فرد را حفظ می‌کند. انسان قانع از مال خود تنها به ضرورت استفاده می‌کند و به آنچه دارد، بسنده می‌نماید، بدون اینکه دست نیاز به دیگران دراز کند. این رویکرد باعث حفظ منزلت اجتماعی او می‌شود و او را از تکدّی‌گری دور نگه می‌دارد. جامعه‌ای که براساس قناعت و صرفه‌جویی رفتار کند، در شرایط سخت مانند قحطی و تحریم می‌تواند به مقابله برخیزد و سربلند از آن خارج شود. در مقابل، اگر جامعه‌ای به سوی اسراف و مصرف‌گرایی برود، در شرایط دشوار به سادگی تسلیم خواهد شد و استقلال و عزّت خود را از دست می‌دهد.

۴. نتیجه‌گیری

خودکفایی به عنوان یک اصل اساسی در نظام اقتصادی اسلام، به تحقق اقتدار اقتصادی و عزّت مسلمانان کمک می‌کند. با رعایت اصول بهترین تولید، بهترین توزیع و بهترین مصرف، جامعه می‌تواند به استقلال اقتصادی دست یابد و از وابستگی به بیگانگان رهایی یابد. همچنین، توجه به قناعت و پرهیز از اسراف در مصرف، نقش مهمی در حفظ عزّت نفس و توانمندی اقتصادی افراد دارد. حکمرانی قرآنی با تأکید بر عدالت، تقوا و استفاده بهینه از منابع طبیعی، مسیر را برای استقلال اقتصادی هموار می‌سازد. رهبری انقلاب اسلامی نیز بر ضرورت رعایت این اصول تأکید می‌کنند. در نهایت، این رویکرد به تقویت بنیه اقتصادی و اجتماعی جامعه اسلامی منجر خواهد شد.

منابع

قرآن کریم.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۴.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر، چاپ سوم، ج ۹.

بندرریگی، محمد (۱۳۹۴). *ترجمه منجد الطلاب بضمیمه فراند الادب*. قم: اسلامی.

جمعی از محققین (۱۳۹۲). *جهاد اقتصادی: چیستی، اهداف و الزامات جهاد اقتصادی در بیانات حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه‌ای*. تهران: انقلاب اسلامی.

حاج علی اکبری، محمدجواد (۱۳۷۸). *مطلع عشق*. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.

حرّعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البیته (ع)، ج ۱۲.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۶۹/۰۳/۰۲). *بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم با رهبر انقلاب*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f412/>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۲/۰۲/۱۰). *بیانات در دیدار جمعی از کارگران و معلمان*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f/3173>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۲/۰۵/۱۵). *بیانات در دیدار کارگزاران نظام*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f/3186>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸/۰۲/۲۰). *بیانات در دیدار با مسئولان نظام*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f/42512>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۵/۰۹/۲۰). *بیانات در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f/9615>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷/۱۱/۲۲). *بیانیه «گام دوم انقلاب» خطاب به ملت ایران*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f41673/>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸/۰۸/۲۸). *بیانات در دیدار جمعی از تولیدکنندگان، کارآفرینان و فعالان اقتصادی*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f44105/>

خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۰/۰۶/۰۶). *بیانات در نخستین دیدار با رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت سیزدهم*. قابل دسترس در:

<https://khl.ink/f48588>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۶). *بیان قرآن: (تفسیر سوره براءت)*. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۹۰). *فرهنگ متوسط دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ج ۱.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: الدارالشامیه.

شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۸۰). *تجمل و اسراف*. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

شرفیانی، محمد (۱۴۰۲). *مبانی قرآنی اندیشه‌های اقتصادی آیت الله خامنه‌ای در مبحث توزیع کالا با تأکید بر اقتصاد*

مقاومتی. *پژوهشنامه علوم حدیث تطبیقی*، شماره ۱۹.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ج ۱۱.

- عبادی، جعفر (۱۳۹۵). مباحثی در اقتصاد خرد. تهران: نشر سمت، چاپ یازدهم.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸ق). کافی. قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ج ۳، ۵.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). نظری به نظام اقتصادی اسلام. تهران: صدرا، چاپ سیزدهم.
- مطهری، مهدی (۱۳۹۳). اقدام و عمل. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- معین، محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ج ۱.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. قم: دارالکتب الاسلامیه، ج ۱۰، ۳.
- میرمعزی، سید حسین؛ شخمرگر، حمید (۱۴۰۳). اهداف و اصول نظام اقتصادی اسلام از منظر حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای. پژوهشنامه فقه و علوم اسلامی، ۳(۱۱).
- ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی (۱۳۶۹). مجموعه وژام، آداب و اخلاق در اسلام. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- هادوی تهرانی، مهدی (۱۳۸۳). مکتب و نظام اقتصادی اسلام. تهران: نشر نینوا.
- هلودی، موسی (۱۳۹۵). روشنای آینده. انتشارات انقلاب اسلامی.

